

1.01
Prejeto 20. 4. 2011

UDK 321.74(497.1)"1945/1991"

Zdenko Čepič*

Načela in počela socialistične demokracije

IZVLEČEK

Avtor analitično predstavlja začetke političnega sistema socialistične demokracije, ki je bil značilen za večji del obstoja Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Predstavlja bistvene poteze vpeljave tega političnega sistema, ki je bil v svetu nekaj posebnega in je obstajal le v Jugoslaviji. Pojasnjuje, kaj je bila socialistična demokracija (njena načela), na katerih osnovah je temeljila, zakaj je bila uvedena ter kdaj in kako. Vodilo socialistične demokracije je bila marksistična misel o odmiranju (ukinjanju) države kot sredstva razrednega nasilja. Država naj bi po mnenju jugoslovanskih vodilnih politikov zaradi svojega obsežnega in vsemogočnega državnega aparata postajala premočna, kar se je po njihovem mnenju zgodilo v Sovjetski zvezi. Zato so tudi na teoretičnem področju nasprotovali Stalinu in se odločili za popolnoma nasproten pogled na državo in njeno vlogo. Prvo področje ukinjanja države so videli v gospodarstvu, zato so se na temelju Marxove misli o »asociaciji neposrednih proizvajalcev« odločili za uvedbo delavskega samoupravljanja, tj. za možnost sodelovanja zaposlenih v državnih tovarnah, da ti prek svojih izvoljenih predstavnikov sodelujejo pri upravljanju (vodenju) tovarn. Drugo področje zmanjševanja vloge in moči države pa so videli v krepitevi lokalne samouprave. Na teh temeljih se je razvil politični sistem socialistične demokracije, v katerem je bilo poudarjeno razredno načelo. Oblast je pripadala delovnemu ljudstvu.

Ključne besede: Jugoslavija, politika, socializem, socialistična demokracija, (delavsko) samoupravljanje

PRINCIPLES AND ORIGINS OF SOCIALIST DEMOCRACY

ABSTRACT

The author provides an analytical presentation of the beginnings of the political system referred to as socialist democracy, which existed in Yugoslavia after World War II and throughout most of its existence. He demonstrates the essential moves involved in introducing this political system, which was quite special in the world and only existed in Yugoslavia. The author explains what socialist democracy was (its principles), what foundations it was based on, as well as why, when and how it was introduced. The guidelines of socialist democracy were based on the Marxist thought about the withering (abolishment) of the state as the means of class-related violence. In the opinion of the leading Yugoslav politicians the state was becoming too strong due to its extensive and omnipotent state apparatus, which is what, according to them, happened in

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

the Soviet Union. That is why they decided for a completely opposite outlook on the state and its role, in order to oppose Stalin also in the realm of theory. They saw economy as the first area where the state should be abolished. Thus, on the basis of Marx's deliberations about the »association of direct producers«, they decided to introduce the workers' self-management, a possibility for the employees to take part in the state-owned factories (co-operate in the management of the factory through their elected representatives). The politicians saw the strengthening of the local self-management as another area where the role and the power of the state could be diminished. On these bases the political system of the socialist democracy, in which the class principles were emphasised, was developed. The authority went to the working people.

Key words: Yugoslavia, politics, socialism, socialist democracy, (workers') self-management

I

Vladavina ljudstva, kar sicer v dobesednem prevodu pomeni demokracija, je imela v zgodovini mnoge pomene in tudi številne oblike. V sodobni politični misli in tudi praksi, od sredine 19. stoletja dalje, je povezana s parlamentarizmom kot izrazom politične demokracije, ki se je v družbah zahodnega sveta pokazal za način miroljubnega prevajanja konfliktnih interesov iz raznolike družbe v politične odločitve. Po tem pojmovanju in praksi demokracija predpostavlja posebne metode vladanja z določenimi cilji in vrednotami, ki jih je postavila kot svojo zahtevo in ideal francoska revolucija konec 18. stoletja – svoboda, enakost, bratstvo – kar lahko razumemo tudi kot enakopravnost narodov. V praksi se je demokracija kazala kot politična demokracija v sodelovanju ljudstva prek svojih predstavnikov, in to zlasti o političnih zadevah. Gre za obliko predstavniške demokracije, v kateri imajo veliko vlogo politične stranke, prek katerih sodeluje ljudstvo s svojimi predstavniki, izvoljenimi z volitvami.

To je bil idealni model t. i. meščanske oziroma liberalne demokracije, za katero so v delavskem gibanju oziroma v njegovi ideološki podstati marksizmu menili, da gre za posredno vladavino manjšine, ki je oblast, tj. možnost odločanja v imenu ljudstva, dobila z volitvami na temelju splošne volilne pravice v večstrankarskem sistemu, zato so želeli drugačen tip demokracije. Ta naj bi bila bolj neposredna, pri čemer je bilo bolj pomembno od načina vladanja, kdo vlada. Zaradi razrednega razumevanja družbe jim je bilo odločilno, kateri razred vlada. Demokracijo so postavili na razredno načelo kot diktaturo proletariata.

Po drugi svetovni vojni so obstajale tri oblike demokracije: meščanska, klasična parlamentarna demokracija z upoštevanjem liberalnih političnih vrednot, sovjetski, stalinski način razumevanja demokracije, temelječ na političnem monizmu in razrednem načelu, ki je zanikal vse, na čemer je temeljila klasična demokracija, in politični sistem ljudske demokracije. Pri tem je šlo za politični sistem, v katerem je imel vodilno vlogo ali vsaj učinkovit vpliv na značaj oblasti delavski razred oziroma v njegovem imenu politična stranka – komunistična partija. Ta tip demokracije, ki

je bil glede večstrankarske sestave parlamenta križanec med parlamentarno demokracijo in sovjetskim načinom vladavine, je obstajal v državah, ki so jih osvobodile enote sovjetske vojske, pa tudi v Jugoslaviji, v kateri je bila izvedena uspešna osvobodilna vojna proti okupatorjem, izvedena pa je bila tudi zamenjava politične oblasti. Zgodila se je revolucija!

Zasnova sistema ljudske demokracije je temeljila na predvojni politični organiziranosti demokratičnih, protifašističnih političnih strank in skupin – na ljudskih frontah –, v katerih so imeli pomembno, večkrat vodilno vlogo prav komunisti z njihovo stranko. V političnem življenju, predvsem na volitvah, so ljudske fronte nastopale s programom, ki je vseboval bistvene postavke programov komunističnih partij. Na programskih temeljih, kot v ljudskofrontnem povezovanju pred drugo svetovno vojno, so se po vojni v državah, v katerih je pri njihovem osvobajanju igrala veliko vlogo sovjetska vojska, začele politično koalicijsko povezovati stranke, ki so imele protifašistično tradicijo. Pri tem so imeli zaradi dejstva, da je bila v državi sovjetska vojska, posebno vlogo in prednost komunisti. Veliko vlogo pri njihovem uveljavljanju je imelo tudi dejstvo, da so v koalicijskih vladah (npr. na Madžarskem, v Češkoslovaški, Romuniji) večkrat imeli komunistični predstavniki mesto notranjega ministra ali pa voditelja varnostne službe države, ki so jo spremenili v politično policijo, ki je nadzirala predvsem svoje državljane oziroma opozicijo in tudi politične zaveznike. V kratkem času po koncu druge svetovne vojne se je v državah, pri osvobajanju katerih je imela odločilno ali celo edino vlogo sovjetska vojska, ta politični sistem pretvoril v kopijo sovjetskega, v Jugoslaviji pa v socialistično demokracijo. Ta je temeljila na kritiki sovjetskega sistema oblasti, v svojih hotenjih in pogledih na demokracijo in vlogo države ter državljana, pa je bila povsem nasprotna sovjetskemu sistemu. Na področju teorije je to veljalo v veliki meri, manj pa so se razlike kazale v načinu vladanja. V obeh sistemih je bila oblast v rokah komunistične stranke oziroma organizacije strankarskega tipa.

Politični sistem socialistične demokracije je bil tako kot sovjetski sistem enostrankarski in je poudarjal razrednost. Oba sistema, sovjetski in jugoslovanska socialistična demokracija, sta temeljila na diktaturi proletariata, kar je bilo marksistično razumevanje demokracije, v kateri je proletariat kot najštevilčnejši razred oblast. Kmete kot lastnike zemlje, tj. proizvodjalnega sredstva, so uvrščali med lastnike kapitala. Pri tem pa je šlo v sovjetskem sistemu bolj za način vladanja, za diktaturo v pravem pomenu besede, v jugoslovanskem pa je bil poudarek na vodilni vlogi delavskega razreda. To naj bi bil po mnenju jugoslovanskih političnih ideologov izvirni pomen diktature proletariata, v okviru katere način vladanja ne temelji na nasilju oziroma represiji.

V Jugoslaviji je bil v prvem obdobju po drugi svetovni vojni politični sistem tudi ljudska demokracija. Pod vplivom različnih zunanje- in notranjepolitičnih dejavnikov se je nato pretvorila v socialistično demokracijo. Zanj kot politični sistem – ta je v drugi Jugoslaviji obstajal od začetka petdesetih let pa do konca te državne tvorbe – je bil značilen pogled na državo, njeno upravo in upravljanje ter na njeno lastnino. Ena bistvenih razlik med ljudsko in socialistično demokracijo je bilo v ra-

zumevanju vloge države in položaja njenega upravnega aparata. Ta je v ljudski demokraciji imel odločujočo vlogo in je vodil državo ter jo krepil po diktatu monopolne politične stranke, komunistične partije. Država in njena administracija sta bili vsemogočni. V nasprotju s takšnim pogledom je bil v socialistični demokraciji poudarek na deetatizaciji – na razdržavljanju –, katere namen je bil slabitev države in njenega upravnega aparata, vključno s politično stranko. Končni cilj tega procesa je bil odprtje oziroma odprava države. Kot način odmiranja države naj bi nastopala tudi lastnina proizvodnih sredstev. Ta so bila sprva, skupaj s prevzemanjem oblasti v roke komunistov, poddržavljena, nato pa v skladu z razdržavljenjem prenesena v last vse družbe (vseh državljanov oziroma »vseh delovnih ljudi«) kot t. i. družbena lastnina.

Kot so obravnavali državo kot izraz razredne družbe, so gledali tudi na lastnino. Ideal jim je zato predstavljala družbena lastnina. Ta pa je bila z uvedbo delavskega samoupravljanja leta 1950 le tista, ki je bila v procesu razlaščenja, v celovitem procesu poddržavljanja lastnine po koncu druge svetovne vojne poddržavljena in je postala splošno ljudsko premoženje, ki ga je upravljala država s svojimi organi. Z vpeljavo delavskega samoupravljanja so proizvodna sredstva upravljali delovni kolektivi na podlagi pravice do samoupravljanja v gospodarstvu, v pravnem prometu pa so gospodarska podjetja imela t. i. pravico do uporabe, ki je vsebovala tudi pravico do razpolaganja. Glede tega, kdo je dejansko razpolagal z lastnino in kako, se ni nič bistveno spremenilo glede na ustavno stanje splošnega ljudskega premoženja ali državne lastnine. Podružabljanje lastnine je bil daljši proces v okviru vpelejanja socialistične demokracije, zlasti glede t. i. delitve po delu, rezultatih dela.

II

Samoupravljanje in socialistična demokracija sodita med bistvene značilnosti druge Jugoslavije, države, s socialističnim političnim sistemom, komunistično oblastjo in federativno obliko državne organizacije, ki je imela v času svojega obstoja dve imeni: Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ) in Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). Stalnica v imenu je bila oblika državne organizacije, tj. federacija in oblika vladavine, republika. Sprememba pa je bila glede političnega sistema. Politični sistem ljudske demokracije je zamenjala socialistična demokracija in z ustavo je država leta 1963 dobila v imenu tudi jasno opredelitev, da gre za socialistični politični sistem. Ta je bil postavljen v imenu države na prvo mesto, medtem ko je bil do tedaj na drugem. Postal je bistven za jugoslovansko stvarnost. Socialistična demokracija kot sistem politične oblasti je med bistvenimi vprašanji jugoslovanske zgodovine kot države in tudi njenih sestavnih delov, kajti politični sistem, na katerem je temeljila, je pogojeval tudi spremembe v obliki državne organizacije in je vplival na jugoslovansko federativnost.

V Jugoslaviji je prišlo v njenem političnem sistemu do bistvenih sprememb na političnem področju v začetku petdesetih let 20. stoletja. Vzroki za to so bili tako zunanje- kot notranjepolitični, pri čemer pa so bistveno vlogo igrali zunanje-

politični. Ti so bili vzrok in tudi povod za spremembe jugoslovanskega političnega sistema iz ljudske v socialistično demokracijo. Politična ureditev je ostala enaka: enostrankarski sistem, v katerem je bila politična stranka komunistov edina in monopolna stranka, prišlo pa je do sprememb na področju upravljanja, kajti novi politični sistem je temeljil na načelih delavskega samoupravljanja, ki je bilo prvo »revolucionarno« dejanje jugoslovanskih komunističnih oblasti na teoretičnem in nato še na praktičnem področju v politični vojni s Stalinom in njegovim modelom socializma.

Vzrok in tudi povod vpeljave novega političnega sistema v Jugoslaviji je bila želja nasprotovati Stalinu in najbrž si sprva ni nihče od tistih, ki so samoupravljanje kot osnovo socialistične demokracije teoretično osmislili, niti predstavljal, da bo to resnično vseobsežno vplivalo na nadaljnji razvoj Jugoslavije. Iz kritičnega pogleda na sovjetski socializem, zlasti na njegovo prakso, na vlogo države in birokratskega aparata, ki jo je upravljal, se je v Jugoslaviji rodil nov tip socializma in tudi nov tip demokracije. Ta je imela osnovo v drugačnem razumevanju države na idejnem oziroma teoretičnem področju, kar se je prenašalo v politično prakso. V Jugoslaviji se je na temelju ideje o odmiranju ali odpravljanju države in samoupravljanja oblikoval celoviti politični sistem socialistične demokracije, ki je posegel na področje organizacije oblasti, od zakonodajne do izvršilne in samouprave lokalnih skupnosti, povzročil pa je tudi spremembo v politični oblasti – ta je bila sicer bolj deklarativnega, formalnega značaja – v državi in družbi.

Socialistična demokracija je bila razumljena kot »tretja pot« v tipologiji demokracij in se je razlikovala tako od parlamentarne, meščanske, večstrankarske demokracije kot tudi od sovjetske, stalinistične, enostrankarske in križanca med obema, ljudske demokracije, ki pa je bila v praksi sicer bolj podobna sovjetskemu modelu oblasti. Socialistična demokracija je sicer izšla iz ljudske demokracije, a je bila alternativa sovjetskemu razumevanju demokracije in zanikanje le-te. Bila pa je prav tako kot sovjetska tudi jasno razredno opredeljena. Bila je socialistična (kar je jasno z imenom od leta 1963 izkazovala tudi jugoslovanska država), je pa imela drugačen pogled na državo. Medtem ko je sovjetski model temeljil na močni državi in njeni oblasti, je jugoslovanska socialistična demokracija, v skladu z marksistično politično mislijo, stremela k odpravljanju države. Po mnenju enega od najpomembnejših ustvarjalcev socialistične demokracije, Edvarda Kardelja, socialistična država v sistemu socialistične demokracije ni več način prisile, ampak ima urejevalno vlogo ekonomskih odnosov in zaščitno funkcijo ter je »pogoj obstanka in napredka socialistične družbe v prehodnem obdobju«. Takšna država naj bi bila »instrument svobode in napredka«.¹

Temeljni motiv političnega sistema socialistične demokracije je bil odnos do države in njene funkcije ter upravljanja le-te. Jugoslovanski komunisti oziroma nji-

¹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, (dalje Kardelj, PNSG) knjiga VI, Ljubljana 1964, str. 57–58; Nova ustava socialistične Jugoslavije: elaborat o preosnutku nove ustave na skupni seji Zvezne ljudske skupščine in Zveznega odbora SZDLJ, 20. 9. 1962.

hovi marksistični teoretiki so namreč glede na prakso, ki so jo prevzeli in posnemali po sovjetskem načinu, spoznali, da je eno ključnih vprašanj izvajanja oblasti država in njen upravni aparat, ki je imel vse značilnosti vsemogočne birokracije. Šlo je za vprašanje, kdo z državo upravlja. Ali je to državna uprava z lastnostmi vsemogočne birokracije, ki pa postaja preveč močna tudi v odnosu do politične oblasti, to je vladajoče politične stranke? Državna birokracija je postajala močnejša kot politična, čeprav sta bili v praksi močno povezani oziroma prepleteni. Ob tem spoznanju, ki je izhajalo iz kritičnega pogleda na sovjetsko, pa tudi na lastno prakso, so kot diametralno nasprotje stalinskemu razumevanju države in njenega vodenja rešitev našli teoretično, idejno zamisel klasikov marksizma o odmrtnju, tj. odpravi države. To je bil eden od pogojev brezrazredne družbe, k čemur so v svoji teoriji in ideologiji nagibali komunisti. Menili so, da v družbi brez razredov ne bo družbenih konfliktov, vsaj ne razrednih in političnih, zato tudi ne bo potrebna država kot sredstvo nasilja oziroma vladanja predstavnikov vladajočega razreda nad državljani, kot so na državo gledali po marksističnem nauku. Marksistični pogled na državo je, da je država politična organizacija razredne družbe in da v družbi brez družbenih razredov njena funkcija ne bo več potrebna.

V političnem sistemu ljudske demokracije, ko je bila vloga države poudarjena, njene funkcije okrepljene, državni aparat je bil ozko povezan s partijskim, je bila to dejanski izraz diktatura proletariata.² Šlo je za razredno bistvo oblasti in političnega sistema v obdobju, za katerega so po marksistični doktrini sodili, da je prehodno med kapitalizmom in komunizmom. Če je bil v kapitalizmu poudarek na kapitalu in njegovem lastništvu, to pa je bilo zasebno, in je bila politična oblast v rokah meščanstva kot družbenega razreda, temelječega na zasebni lastnini kapitala, je bil v socializmu kot prehodnem času do komunizma poudarek na delavskem razredu kot drugem polu oziroma pogoju obstoja kapitalizma. Ljudska demokracija je bila dejansko način, ki je omogočal, da si politična stranka, ki nastopa v imenu delavskega razreda (komunistična stranka), ob upoštevanju načel parlamentarne demokracije in z delovanjem večstrankarskega parlamenta pridobi oblast in začne uvajati diktaturo proletariata. Tako je svojo vlogo pri vodenju države krepila prek upravnega aparata in z uporabo prisile. V resnici je šlo pri ljudski demokraciji za metodo vladanja in ne toliko za politični sistem.

V političnem sistemu socialistične demokracije je bila zavest o diktaturi proletariata še vedno živa. Razumeli in razlagali so jo kot »posebno obliko diktature proletariata«. Nasploh je socialistična demokracija slonela na razrednem pogledu, kajti poudarjeno je bilo, da oblast pripada *delovnemu* ljudstvu in ne več le ljudstvu, kot je bilo to v ljudski demokraciji. Tako je bilo opredeljeno v jugoslovanski ustavi, ki je utemeljevala politični sistem ljudske demokracije.³ Za socialistično demokra-

² V politično teorijo sta izraz uvedla Karl Marx in Friedrich Engels po zgledu pariške komune, uveljavil pa ga je Lenin v svoji teoriji države in revolucije, ki je bistvo tega sicer videl v vodilni vlogi proletariata, ni pa zanemarjal nasilnih oz. represivnih vidikov, kar je bilo bistveno za stalinsko razumevanje diktature proletariata.

³ Ustava FLRJ, sprejeta 1946, je v 6. členu opredelila, da v FLRJ »izbaja vsa oblast iz ljudstva in

cijo je bilo nosilec oblasti delovno ljudstvo.⁴ Oblast je bila omejena na delovno ljudstvo in ne na ljudstvo na splošno, kar je v najširšem smislu bistvena prvina demokracije. Tako je bila socialistična demokracija dejansko oblika diktature proletariata, pri čemer je ta pojem izhajal iz nosilca oblasti in ne toliko iz načina izvajanja oblasti oziroma metode vladanja.

Država in oblast (kdo v imenu nosilca oblasti, tj. ljudstva ali delovnega ljudstva dejansko izvaja oblast nad ljudstvom, nad državljani) sta bili za jugoslovansko komunistično vodstvo ključni problem političnega sistema. Kljub temu da so sami vladali na zelo podoben, če ne kar enak način, kot je bil značilen za Sovjetsko zvezo, tj. z močnim upravnim aparatom, t. i. birokracijo (zato je politični sistem ljudske demokracije imenovan tudi administrativni socializem), je Edvard Kardelj maja 1949, ko je govoril o ljudski demokraciji v Jugoslaviji, birokratizem kritiziral in trdil, da »razvoj socializma ne more potemtakem iti po nobeni drugi poti razen po poti nenehnega poglobljanja *socialistične demokracije* v smislu čedalje večje *samouprave* (poudaril Z. Č.) ljudskih množic, v smislu večjega pritegovanja ljudskih množic k delu državnega stroja /.../ v smislu večjega sodelovanja pri neposrednem upravljanju v vsakem posameznem podjetju, ustanovi itd.«.⁵

Takrat, čeprav je bil to čas poudarjenega administrativnega vodenja države, je bila misel o nujnosti sprememb glede večjih možnosti sodelovanja ljudi pri vodenju podjetij že navzoča.

III

Jugoslovanski politični sistem je spremembo doživel pod vplivom razhajanj glede vpeljevanja načel in prakse komunistične oblasti. Šlo je za temeljne razlike med vzornikom – sovjetskim, stalinskim načinom, ki je zahteval uporabo svojega vzorca, in jugoslovanskim, kar se je izrazilo kot spor z Informbirojem. Politični sistem ljudske demokracije je veljal v državah, ki so pod vplivom Sovjetske zveze uvajale socialistični sistem in v katerih je bila vsa politična oblast v rokah komunistične stranke⁶ – kar je veljalo tudi za Jugoslavijo, ki pa je imela zaradi svojega

pripada ljudstvu» ter da »ljudstvo izvršuje svojo oblast po svobodno izvoljenih predstavnih organih državne oblasti ...«.

⁴ V Ustavnem zakonu iz januarja 1953 o temeljih družbene in politične ureditve jugoslovanske države je bilo v 2. členu postavljeno, da v FLRJ vsa oblast pripada *delovnemu ljudstvu*, v ustavi, sprejeti 1963, pa v 71. členu (šele v 4. poglavju ustave je bil opredeljen družbenopolitični sistem), da *»delovno ljudstvo je edini nosilec oblasti in upravljanja družbenih zadev«.* V ustavi iz leta 1974 pa je bilo v uvodnem delu – temeljnih načelih (bila so sestavni del ustave) v 4. točki zapisano, da *»pripada vsa oblast delavskemu razredu skupaj z vsemi delovnimi ljudmi mesta in vasi«*, v 88. členu (II. poglavje: Temelji družbenopolitičnega sistema, 1. Položaj delovnih ljudi v družbenopolitičnem sistemu) pa: *»delavski razred in vsi delovni ljudje so nosilci oblasti in upravljanja drugih družbenih zadev«.*

⁵ Kardelj, PPNSG: državna in gospodarska graditev, knjiga I, Ljubljana 1956, str 435–436; O ljudski demokraciji v Jugoslaviji : govor v Ljudski skupščini FLRJ ob debati o Zakonu o ljudskih odborih 28. 5. 1949.

⁶ O uvajanju komunistične oblasti v državah Vzhodne Evrope (Poljska, Češkoslovaška, Mad-

načina prevzema oblasti nekoliko drugačen razvoj –, je bil za komunistična vodstva prehodna oblika, ki je vodila do vpeljave sovjetskega, boljševiškega političnega in gospodarskega sistema.

Politični sistem ljudske demokracije je bil v veljavi v vseh državah, ki jih je osvobodila Sovjetska zveza in so bili v njih po volji le-te v državni oblasti udeleženi tudi komunisti. Ti so s časom prevladali in osvojili oblast. Ljudska demokracija je bila tudi v Jugoslaviji, le da je bila ta vzpostavljena na drugačen način. Komunisti so imeli v Jugoslaviji vodilno in odločilno vlogo v odporiškem gibanju proti okupatorjem in so svoj položaj v politični oblasti vzpostavili sami v času vojne. Ljudsko demokracijo, v kateri so imeli vse vzvode politične oblasti komunisti (predvsem jim je kot sredstvo le-te služila politična policija), ki so sprva formalno oblast »delili«⁷ še z drugimi političnimi strankami, se je razlikovala od klasičnih parlamentarnih demokracij prav glede možnosti parlamentarizma. Parlamenti so sicer delovali, vendar so bile v praksi prvine parlamentarne demokracije prezrte, zanemarjene, kršene. Volitve so bile bolj formalnost; kandidirali in izvoljeni pa so bili izbranci iz vrst politične elite, čeprav je bil tudi glede na poimenovanje tega tipa demokracije poudarek na čim množičnejši in na neposredni udeležbi in odločanju ljudi v političnem življenju.

V Jugoslaviji se je politični sistem ljudske demokracije, ki je bil načelno pluralističen oziroma strankarski, še najbolj približal monističnemu načinu vladanja, kakršen je bil značilen za Sovjetsko zvezo. Politične stranke, ki so izhajale iz časa pred vojno in so svoje politično delovanje sicer formalno obnovile,⁷ so se same umaknile iz političnega življenja (zaradi pritiska politične policije) ali pa so se njihovi deli vključili v Ljudsko fronto, ki je bila bolj ali manj predstavnica politične volje komunistične partije.

Komunistična vodstva držav, ki so bile v interesnem in idejnem krogu Sovjetske zveze (do leta 1948 je bila med njimi tudi Jugoslavija), so v ljudski demokraciji videla prehodno obliko do vzpostavitve sovjetskega modela oblasti. Na oblikovanje sistema ljudske demokracije so vplivali tudi mednarodnopolitični odnosi in začetek blokovske delitve sveta.⁸ Leta 1948 so komunisti v vseh državah Vzhodne Evrope, ki jih je izpod nacistične okupacije ali njihovih lastnih pronacističnih režimov osvobodila sovjetska vojska, prevzeli politično vlogo oziroma popolno oblast. V praksi so začeli opuščati načela ljudske demokracije in prevzemati sovjetski tip socializma, kasneje imenovan realni socializem. Leto 1948 je bilo leto, ko so v večini držav, v

žarska, Romunija, Bolgarija) gl. Žiga Koncilija: *Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2010, št. 1, str. 157–176.

⁷ Momčilo Pavlović: *Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine*. V: *Istorija XX. veka*, 1985, št. 1, str. 119–155.

⁸ Sovjetsko vodstvo je upalo, da bo uspelo z modelom ljudske demokracije tudi v državah, v katerih ni bilo sovjetske vojske, a so v njih bile dokaj močne komunistične partije. Tako so leta 1948 pričakovali, da bo v Italiji zmagala ali vsaj dosegla dobre volilne rezultate KP Italije in da bo lahko poskušala vpeljati načela ljudske demokracije.

katerih je imela vlogo osvoboditelja sovjetska vojska, komunisti prevzeli popolno oblast. Namen sovjetizacije na političnem področju, kar jim je vsilila Sovjetska zveza, je bil v lažjem nadziranju tamkajšnjih oblasti. Poleg sistema vladanja je usmerjala tudi gospodarski sistem ter vojaško in zunanjo politiko.

Jugoslavija je v tem času postala, kljub ljudski demokraciji, moteč dejavnik v sovjetskem taboru, saj je bila njena politična taktika zaradi drugačnih razmer v državi nekoliko drugačna. Tako je bila npr. drugačna politika glede kmetijstva in kmetov zaradi lastništva zemlje in lastniške strukture. Z vpeljevanjem Kmečkih delovnih zadrug je tako prišlo do prevzema modela kolhozov šele v začetku leta 1949, pa še to bolj zaradi gospodarske potrebe glede izboljšanja preskrbe. Metode pa so bile večkrat stalinistične, kar je v politični praksi pomenilo poudarjeno veliko vlogo državnega aparata. Ta je bil pod vodstvom in nadzorom vladajoče politične stranke in je bil v veliki meri voden centralistično. Za to obdobje se je zato uveljavilo ime administrativni socializem, zaradi vpeljevanja novega političnega in gospodarskega sistema z administrativnimi sredstvi državnega aparata pa revolucionarni etatizem.

O ljudski demokraciji v Jugoslaviji in o ljudski demokraciji na splošno je analitično in kritično spregovoril konec maja 1949 Edvard Kardelj v dolgem govoru v jugoslovanski ljudski skupščini, ko je ta sprejemala nov zakon o ljudskih odborih kot organih lokalne oblasti v Jugoslaviji, to je o lokalni samoupravi.⁹ To je bilo slabo leto dni po tem, ko je zaradi razumevanja ljudske demokracije, razvoja socializma v Jugoslaviji jugoslovansko politično vodstvo doživelo ostro kritiko s strani Informbiroja, nove različice Komunistične internacionale, in izključitev iz »družine« držav z ljudsko demokracijo. V tem govoru (nato članku) je opredelil mnoge pojme, ki so bili pomembni za določanje tako ljudske kot socialistične demokracije. Zlasti je opozoril na vlogo birokracije in birokratizma kot načina izvajanja oblasti, opozoril je na državo, na njen značaj in na razredno osnovo, na njeno odmiranje in na samoupravnost ljudstva. Dejansko je bil to na eni strani obračun z ljudsko demokracijo, na drugi pa programska zasnova socialistične demokracije. Ob analizi ljudske demokracije in kritiki razumevanja ljudske demokracije v državah sovjetskega bloka je namreč predstavil, kaj je socialistična demokracija, katere so njene značilnosti glede na državo in njeno oblast. Postavil je bistvene prvine socialistične demokracije in velik poudarek namenil samoupravnosti ljudstva. Dejansko je šlo za napoved sprememb v smeri demokratizacije, kot so si jo predstavljali v jugoslovanskem političnem vrhu. Postavil je obrise socialistične demokracije in njegov nastop je mogoče razumeti kot njen začetek. Takrat je Kardelj že tudi napovedal delavsko samoupravljanje.

Kardelj je uporabljal pojem socialistična demokracija za posebno zvrst ljudske demokracije v Jugoslaviji. Ni želel, da bi se pojmovanje ljudske demokracije v Jugoslaviji enačilo s pojmovanji in prakso ljudske demokracije v državah, v katerih

⁹ Nekoliko predelan je izšel Kardeljev govor v glasilu KPJ (takrat je bil v obliki revije) Komunist julija 1949, št. 4; objavljeno v Kardelj: PNSG I. Ljubljana 1956, str. 393–485.

so jo razvijali pod sovjetskim vodstvom. Nasprotoval je razlagam političnih teoretikov iz teh držav, da je ljudska demokracija most med »diktaturo buržoazije« in »diktaturo proletariata« oziroma da je to oblika meščanske, tj. parlamentarne demokracije kot najnaprednejša oblika le-te. Menil je, da je prava ljudska demokracija le v Jugoslaviji in da je bistvena razlika med jugoslovansko ljudsko demokracijo in tisto v državah sovjetskega bloka v organih oblasti na lokalni ravni. Jugoslovanska ljudska demokracija je imela po njegovem mnenju obliko, znano iz Pariške komune. »Pariška komuna je bila prototip sovjetske oblasti in ljudske oblasti našega tipa,« je povedal.¹⁰ Sploh se je skliceval na Pariško komuno kot model, h kateremu je treba stremeti. Glede socialistične demokracije je menil, da je zanjo potrebna večja samouprava ljudi in njihovo pritegovanje v delo državnega aparata »v smislu vedno večjega sodelovanja pri neposrednem upravljanju v vsakem posameznem podjetju, ustanovi itd.«¹¹ Menil je, da je samoupravnost ljudi na lokalni ravni, pa tudi tam, kjer delajo, ena bistvenih značilnosti socialistične demokracije. Ker je videl – to je bila splošna diagnoza v jugoslovanskem partijsko-državnem vodstvu – poglobitno nevarnost v ljudski demokraciji, kakršna je bila vzpostavljena v državah sovjetskega bloka in v Sovjetski zvezi, v vsemogočni birokraciji oziroma birokratizmu, je menil, da je potrební pogoj socialistične demokracije »spajanje državnega aparata z ljudskimi množicami«.

Za eno bistvenih prvin jugoslovanskega sistema ljudske demokracije je navedel samoupravnost ljudstva, v kateri je videl sredstvo proti odklonom v birokratizem in »orožje za razvijanje iniciative množic«.¹² Ker se je v političnem sistemu, kakršen je bil v Jugoslaviji, ko je država postala lastnica večjega dela proizvodnih sredstev in je zato upravljala oziroma vodila gospodarstvo, povečala in se je ta državni aparat močno razširil, kar je ustvarjalo nevarnost birokratizma, je Kardelj videl v samoupravnosti tudi na področju vodenja gospodarstva, gospodarskih podjetij, sredstvo za boj proti birokratizmu. Zato naj se samoupravnost ne bi uveljavljala le na lokalnem področju z ljudskimi odbori, ampak tudi v podjetjih in ustanovah. Samoupravnost na lokalni ravni mu je bila za socialistično demokracijo premalo, zato jo je želel še tam, kjer so ljudje delali. S tem pa je napovedal uvedbo delavskega samoupravljanja.

Vzroki za to, da je postala Jugoslavija in njena komunistična oblast kljub njenemu posnemanju politične prakse Sovjetske zveze v Stalinovih očeh spomladi leta 1948 moteč dejavnik, so bili zunanjepolitični. Po Stalinovem mnenju je imel namreč jugoslovanski voditelj Tito prevelike želje po bolj samostojnem zunanjepolitičnem nastopanju na Balkanu. To pa Stalinu ni bilo povšeči, saj je hotel sam krojiti politične odnose med državami v taboru držav z ljudsko demokracijo. Ta vzrok pa je sovjetsko partijsko-državno vodstvo raje predstavilo kot idejni odklon jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva in nezadostno upoštevanje sov-

¹⁰ Prav tam, str. 437.

¹¹ Prav tam, str. 436.

¹² Prav tam, str. 449.

jetske prakse pri oblikovanju socialističnega političnega, gospodarskega in družbenega sistema sploh.¹³ Stalin je v boj proti jugoslovanskemu političnemu in državnemu vodstvu poslal še druge njemu pokorne komunistične stranke, združene v Informbiro. Posledica je bil politični in z njim posledično povezani gospodarski razkol v komunističnem bloku. Jugoslavija je bila stigmatizirana in osamljena, na kar se je odzvala na različne načine, tudi z vojaškim povezovanjem z Zahodom¹⁴ in z iskanjem lastne oblike socializma.

V nasprotju s stalinskim pogledom na državo z vsemi vzvodi oblasti, od upravnega, tj. birokratskega, aparata, do vseh oblik represivnega aparata, ki so državi oziroma oblastnikom dajali moč, so jugoslovanski vodilni politiki želeli najti pravo nasprotje temu. Stalinski sistem so imenovali »državni kapitalizem«, ker je bila država lastnica vsega in je to upravljal državni aparat. Vodstvo jugoslovanske partije, ki je do tedaj pospeševalo krepitev državnega aparata in se je nanj naslanjalo, se je odločilo za obrat: za debirokratizacijo in s tem za deetatizacijo, kar naj bi pomenilo demokratizacijo. Pri tem so se naslonili na marksistično politično misel o odmiranju države kot razrednega sredstva prisile. Da pa ne bi preveč oslabili svoje oblasti, to so držali čvrsto v rokah tudi s stalinističnimi metodami in vlogo politične policije Udbe, so se odmiranja države lotili na področju, kjer je sicer imela država odločilno vlogo, v gospodarstvu. Rodila se je ideja o oblikovanju organov, v katerih bi zaposleni imeli možnost sodelovati pri upravljanju, kar naj bi bil prvi korak razdržavljenja.

Glede idejnih razhajanj s sovjetskim modelom, ki dejansko niti niso bila zelo velika, čeprav je bilo besedišče glede očitkov groteskno, kako jugoslovanski komunistični voditelji ne razumejo razrednih načel in ne upoštevajo izkušenj Sovjetske zveze. Jugoslovansko politično vodstvo se je odzvalo zelo radikalno. Začeli so iskati svoj model socializma, ki ne bi izhajal iz sovjetskega, tj. iz leninizma s poudarkom na zasnovi oblasti, kot jo je predstavil Lenin v svojem delu *Država in revolucija*, ampak neposredno iz klasikov marksistične politične misli. Šlo je za »revolucionarni« premik od Lenina k Marxu. Za vračanje v preteklost zaradi prihodnosti.

Ko so jugoslovanski partijsko-državni politiki spoznali, da je razkol med njimi in drugimi komunističnimi partijami – še zlasti, ko so države iz sovjetskega bloka

¹³ V pisnih sovjetskega vodstva, poslanih jugoslovanskemu od marca do maja 1948, je bila navedena vrsta »nepravilnosti« jugoslovanskega vodstva glede načina uvajanja socializma oziroma trditev, da jugoslovanski komunisti, tj. njihovo vodstvo, ne vodijo pravilne razredne politike. V pismu z dne 27. 3. 1948 je bilo zapisano, da »porast kapitalističnih elementov na vasi, prav tako pa tudi v mestu, napreduje s polnim korakom, vodstvo Partije pa ničesar ne ukrene, da bi omejilo kapitalistične elemente« (Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 38; Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948, knjiga I, Beograd 1979, str. 205). Ta očitek je bil bolj poglobljeno pojasnjen v naslednjem pismu CK VKP(b) z dne 4. 5. 1948, ki je bil odgovor na pismo jugoslovanskega partijskega vodstva, v katerem je to zavrnilo vse sovjetske očitke o tem, da v KPJ ni čutiti razrednega boja.

¹⁴ Darko Bekić: *Jugoslavija u Hladnom ratu*. Zagreb 1988; Tvrdko Jakovina: *Socializam na američkoj pšenici (1948–1963)*. Zagreb 2002; Dmitar Tasić: *Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda, Jugoslavije in Balkanskega pakta*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 2, str. 97–110.

ena za drugo odpovedovale podpisane sporazume o gospodarskem sodelovanju, kar je za Jugoslavijo imelo težke posledice –, so želeli Stalinu nasprotovati tudi na teoretičnem področju in mu pokazati, da njegova politična misel, ki so jo sicer do spora z Informbirojem jemali bolj ali manj nekritično, dogmatsko, ni edina. Vodilni partijski teoretiki so ponovno segli po delih začetnikov marksizma, Karla Marxa in Friedricha Engelsa in v njih iskati idejne oziroma teoretične osnove za svojo politiko. Tako je Milovan Đilas, takrat med jugoslovanskimi komunisti ob Edvardu Kardelju vodilni teoretik – po njegovih besedah –, v delu Karla Marxa Kapital našel misel o »asociaciji neposrednih proizvajalcev«. ¹⁵ Skupaj s Kardeljem in Borisom Kidričem so skozi teoretične razprave to oblikovali v idejo delavskega samoupravljanja, v katerem bi imeli delavci prek svojih izvoljenih predstavnikov možnost sodelovati s predlogi in tudi nadzorom pri poslovanju podjetja, v katerem so zaposleni. Bolj kot to pa jih je zaposlovala misel o odmiranju oziroma odpravi države, pri čemer so videli zlasti omejevanje položaja in vloge državnega upravnega aparata. Želeli so mu zmanjšati vlogo, ki je po njihovem mnenju postajala premočna. Očitno so spoznali, da komunistična stranka ne bo mogla obvladovati birokratskega aparata, če se bo še bolj razrasel. Da bi presekali zlitje politične in upravne oblasti – prva je bila v rokah komunistične partije, druga pa pod njenim nadzorom v rokah predstavnikov oblasti in administracije, pri čemer je bilo značilno podvajanje političnih in upravnih funkcij v rokah enega človeka na vseh ravneh, od najnižjih organov v posameznem kraju navzgor –, so začeli razmišljati tudi o spremembi politične vloge komunistične stranke. Želeli so ji dati drugačno organiziranost in ime. To so našli v Zvezi komunistov kot prvi organizaciji revolucionarnega proletariata, nastali leta 1847.

Z idejo o samoupravljanju in tudi z njo povezano nujno spremembo glede vloge komunistične partije so Đilas, Kardelj in Kidrič (ti so o tem med seboj največ razpravljali) seznanili Tita. Ta je zamisel o delavskem samoupravljanju najprej zavrnil, češ da delavci v Jugoslaviji za kaj takega še niso dovolj zreli, nato pa se je navdušil, ko je ugotovil, da gre za nekaj, kar je različno od stalinske prakse. Hitro se je ogrel za vse, kar je kazalo na nasprotovanje Stalinu in se dalo razumeti kot izraz jugoslovanske samostojnosti. Titu je najbrž šlo pri tem, ko je sprejel zamisel o samoupravljanju, kot so mu jo predstavili najožji sodelavci, ¹⁶ bolj za prestiž, za izraz njegove samozavesti in tudi nečimrnosti kot za resnično razumevanje, kaj to v resnici pomeni. Zlasti kaj pomeni bolj dolgoročno. Ko mu je bila ideja predstavljena, mu je bila vseh predvsem zato, ker je bila protistalinska. Vseh mu je bilo

¹⁵ Milovan Đilas: Pad nove klase : povest o samorazaranju komunizma. Beograd 1994, str. 110.

¹⁶ Đilas je zapisal, da so Titu zamisel o samoupravljanju predstavili v skupščini, Kardelj pa, da v Splitu. Sploh je bilo s strani glavnih »igralcev« glede ideje samoupravljanja malo zapisanega in je idejni začetek bolj ali manj ostal skrivnosten. Pozneje, ko je njihova ideja postala osnova političnega sistema, se niti Đilasu, ta je med tem postal za politiko nezaželena oseba in nato disident (obsojen na večletno zaporno kazen), niti Kardelju ni zdelo potrebno, da bolj osvetlita začetke same ideje o uvedbi samoupravljanja. Samoupravljanje je postalo mit in očitno ni bilo potrebe pojasnjevati (ali ugotavljati) njegove začetke.

geslo »Tovarne delavcem«, čeprav najbrž nihče – morda to ne velja za Kardelja – ni verjel, da bi to lahko postal eden zaščitnih znakov Jugoslavije.

Ni pa Tito želel takrat nič slišati o kakršni koli spremembi na področju vloge in organiziranosti komunistične stranke, kar mu je bilo hkrati z idejo delavskega samoupravljanja tudi predstavljeno.¹⁷ Za spremembo imena in tudi vloge komunistične stranke na oblasti se je odločil leta 1952, in še to zaradi imena Zveza komunistov, zato ker se je ta na »zunaj razlikovala od dogmatske stalinistične partije«.¹⁸ Do spremembe v vlogi komunistične stranke v jugoslovanski državi in družbi je prišlo dve leti in pol kasneje, novembra 1952. Na 6. kongresu Komunistične partije Jugoslavije je ta postala Zveza komunistov Jugoslavije in je statutarno postala »organizirana politična sila delavskega razreda« Jugoslavije, ki se »zavestno bori za gibanje družbe k socializmu in komunizmu ter vnaša to zavest med najširše množice delavskega razreda in delovnega ljudstva sploh« in je »organizirana na načelu prostovoljnosti in zavesti svojih članov«.¹⁹ Postala je organizacija idejnih somišljenikov in ne več klasična stranka, čeprav je organizacijsko delovala kot takšna. Dejansko pa se vloga komunistov in v njihove organizacije, ki naj ne bi bila niti več stranka, v vodenju države ni nič spremenila. Pozneje, ko je po Stalinovi smrti pritisk na Jugoslavijo začel popuščati in je prišlo v letih 1955 in 1956 do formalne pomiritve s Sovjetsko zvezo in njeno komunistično partijo, so Tito in mnogi drugi jugoslovanski državno-partijski voditelji izražali dvom – sicer bolj v zaprtem krogu – o tem, ali je bila ta sprememba sploh potrebna.²⁰ Pri tem pa so se najbrž zavedali, da je bila ta sprememba sprejeta bolj zaradi zunanjega vtisa in da v resnici ni bila dejansko uresničevana v praksi. Vladajoča stranka je ostala na svojem položaju in ni bistveno spremenila svojega načina vladanja in delovanja v družbi. Ostala je partija, kot so bile komunistične partije v drugih državah s socialističnim sistemom in komunističnim vodstvom. Manjše spremembe v notranjem strankarskem delovanju in organiziranosti so bile tiste, ki naj bi kazale na spremembe v položaju in vlogi partije.

Da ni poti nazaj niti glede političnega sistema niti glede strankarske organizacije, so se v jugoslovanskem političnem vrhu zavedali. Vedeli pa so tudi, da ne smejo javno priznati, da so v svoji politični presoji storili napačno potezo in da je šlo bolj za »zunanji« vtis, kako različni in neodvisni so od Stalina. Zlasti pa niso smeli priznati, predvsem zaradi Zahoda, da so to storili iz ideoloških razlogov v idejnem spopadu s Sovjetsko zvezo, ki so se ji začeli kljub še vedno različnim pogledom približevati. Tito in tovariši so vedeli, da morajo ohraniti svoj »trade mark«, ki so ga ustvarili s svojim političnim sistemom in politično prakso v »spo-

¹⁷ Edvard Kardelj: Boj za priznanje in neodvisnost Jugoslavije 1944–1957. Ljubljana 1980, str. 136.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo : VI. kongres KPJ (ZKJ). Ljubljana 1952, str. 297.

²⁰ Tito je tako konec šestdesetih let to omenil svojemu takratnemu osebnemu tajniku Jožetu Smoletu. Gl. Jože Smole: Pripoved komunista novinarja (1945–1980). Ljubljana 1994, str. 142.

padu« s Stalinom. Morali so ohraniti svojo verodostojnost zmagovitega Davida nad Golijatom, in to tako pred Zahodom, s katerim so se gospodarsko precej zbližali in bili od njega glede tega tudi odvisni, kot pred Vzhodom, ki je pričakoval, da se Jugoslavija odreče svoji vrsti socializma, tj. socialistični demokraciji, in se »vrne« pod okrilje sovjetskega tipa socializma. To se kljub mnogim približevanjem Jugoslavije Sovjetski zvezi ni zgodilo. Jugoslovanski voditelji so vztrajali pri svojem modelu socializma, čeprav so imeli v zvezi z njim različne poglede in cilje in je to med njimi povzročalo konflikte.

IV

Predaja tovarn v upravljanje delavcem, tj. delavsko samoupravljanje oziroma sodelovanje zaposlenih pri upravljanju podjetja, je bila bolj kot cilj sredstvo za razdržavljanje. Ocenili so, da lahko deetatizacijo začnejo na področju gospodarstva. To je bilo povsem v rokah države in njenega upravnega aparata. Sodelovanje zaposlenih pri upravljanju se jim je tudi zato zdela dobra odločitev, ki bi zagotovila pozitivne politične posledice, medtem ko gospodarskih sodelovanj zaposlenih pri upravljanju tako ali tako ne bi moglo imeti, ker je bilo celotno gospodarstvo natančno načrtovano in vodeno. Iskali so predvsem hipne učinke tako v odnosu do Stalina, ki so mu s tem želeli pokazati, da zanje ni avtoriteta, kot tudi glede politične spodbude državljanov oziroma delavcev, na katerih naj bi slonela njihova oblast v Jugoslaviji. Delavsko samoupravljanje – »predaja« tovarn iz rok države in njenega upravljanja v upravljanje delavcem z vzpostavitvijo delavskih svetov – je imelo za jugoslovansko oblast na začetku predvsem kratkoročen političnoagitacijski namen. Posledice pa so bile dolgoročne.

Uresničevanje zamisli o predaji tovarn v upravljanje delavcem je bilo hitro, pa tudi strogo načrtovano, vodeno in nadzorovano. To ni bila niti prvovrstna politična odločitev. Vse je bilo izvedeno nekako v ozadju. O samoupravljanju in delavskih svetih ni takrat razpravljala noben politični organ, niti partijski politbiro niti celoten Centralni komite KPJ, čeprav je šlo za strateško, zgodovinsko odločitev. Nalogo vzpostavitve delavskih svetov, s čimer so delavci simbolično prevzeli tovarne v svoje roke, so dobili sindikati in Gospodarski svet. Gospodarski svet vlade FLRJ, vodil ga je Kidrič in je oblikoval gospodarsko politiko ter nadzoroval njeno izvajanje – bil je organ državnega nadzora – je tako dobil tudi nalogo nadzora glede vzpostavitve delavskih svetov. V začetku decembra 1949 je Gospodarski svet govoril o oblikovanju delavskih svetov, kar je pripravil Centralni odbor Zveze sindikatov Jugoslavije, in o tem, v katerih podjetjih (po pripravljenem spisku) bodo delavski sveti vzpostavljeni še pred sprejetjem zakona o delavskem samoupravljanju. Prve delavske svete so volili v sindikalnih podružnicah vnaprej določenih podjetij. V Gospodarskem svetu so to ocenili kot pomembno in nujno iz praktičnih in političnih razlogov. S tem je bila namreč dosežena mobilizacija delovnih kolektivov za izpolnitev in preseganje gospodarskega načrta prve petletke in storjeni so bili »veliki koraki k nadaljnji demokratizaciji«. Na koncu so dali navodilo, da je treba začeti s

politično kampanjo in agitacijo prek tiska.²¹ Pred koncem leta 1949 sta predsednik jugoslovanskih sindikatov Djuro Salaj in predsednik Gospodarskega sveta Kidrič sprejela navodila o vzpostavitvi in delovanju delavskih svetov, na temelju katerih so bili v začetku leta 1950 oblikovani prvi, t. i. eksperimentalni delavski sveti.²² V navodilih je bilo povedano, da se bo s »pravilno organizacijo in delovanjem delavskih svetov delavcem nudila možnost, da dobijo ne le vpogled v delo in probleme podjetja, ampak se jim ponuja tudi priložnost neposrednega vpliva tako na probleme v proizvodnji kot tudi na problematiko samega upravljanja podjetja. Na ta način bodo delavci dobivali velike izkušnje in ponujajo se jim vse možnosti, da se iz vrst delavcev še bolj in hitreje razvija vodstveni kader podjetja.«²³

Z vzpostavitvijo delavskih svetov se položaj direktorja podjetja, ki ga je imenovalo ministrstvo in je bil prvi državni birokrat podjetja, ni nič spremenil. Vodenje podjetja in odločanje je ostalo povsem v rokah direktorja. V Navodilih o ustanavljanju in delu delavskih svetov državnih gospodarskih podjetij, izdana so bila konec decembra 1949, je bilo zapisano, da je naloga delavskega sveta, da aktivno sodeluje v reševanju vseh najpomembnejših vprašanj podjetja, »da budno spremlja delo in pomaga napredku proizvodnje in dela v podjetju« ter da oblikovanje delavskega sveta ne zmanjšuje pomena direktorja pri vodenju podjetja.²⁴ Delavski sveti, v katere so zaposleni v podjetju volili svoje predstavnike (večina članov prvih delavskih svetov je bila delavcev iz proizvodnje, samo približno desetina članov pa je bilo vodilnega tehničnega kadra),²⁵ so razpravljali ne o vodenju ali poslovanju podjetja, ampak o delovnem redu v podjetju, o boljši organizaciji dela, o delovni disciplini.

V Sloveniji je bilo takrat po podatkih slovenskih sindikatov oblikovanih 44 delavskih svetov. »Osnova slabost njihovega dela je v tem, da se često spuščajo v reševanje drobnih stvari ali stvari, ki bi jih lahko reševal tudi sindikat,« je bilo mnenje o delovanju delavskih svetov v slovenskem sindikalnem vodstvu. V razpravi na seji politbiroja CK KPS je bilo povedano, da so delavski sveti razumljeni kot sredstvo za politizacijo delavcev.²⁶

²¹ Privredna politika vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1844–1943, knjiga 2 (1. 4.–9. 12. 1949), Beograd 1995, str. 701–703.

²² Sklenjeno je bilo, da bodo delavski sveti ustanovljeni v 215 podjetjih v Jugoslaviji, od tega v Sloveniji v 39. To število je bilo preseženo in v prvi polovici leta 1950 so bili delavski sveti izvoljeni v 520 podjetjih; januarja 1950 so bili izvoljeni delavski sveti v 47 slovenskih podjetjih (po podatkih slovenskega sindikalnega vodstva v 44), do sprejetja zakona o delavskem samoupravljanju pa še v 120; Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji. Maribor 1983 (dalje Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 75–76.

²³ Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976 : dokumenti razvoja. Beograd 1977, str. 53.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 75–76.

²⁶ Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954 (zbrala in uredila Darinka Drnovšek) Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki PB CK KPS/ZKS), dok. 87, str. 204–205.

Delavsko samoupravljanje je bilo praktičen izraz gesla »Tovarne delavcem«. Normativno rešitev tega je vseboval Osnovni zakon o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji s strani delovnih kolektivov, ki ga je sprejela Zvezna skupščina FLRJ 27. junija 1950.²⁷

Zakaj zakon in kaj je njegov namen, je v zakonodajnem telesu utemeljil predsednik vlade in generalni sekretar CK KPJ Josip Broz - Tito. To je bila v veliki meri politična poteza, kajti drugače Tito kot predsednik vlade v zvezni skupščini poslancem ni predstavljal in utemeljeval zakonodaje. Redko je v zvezni skupščini nastopal z notranjepolitičnimi temami. Izjema je bil govor poslancem pred sprejemom zakona o prvem petletnem načrtu konec aprila 1947. Kot predsednik vlade je v skupščini predvsem poročal o zunanji politiki in o delovanju vlade. O politiki, ki jo je ustvarjal in izvajal, je govoril v javnih mobilizacijskih govorih na množičnih zborovanjih. Tako je mogoče njegov nastop v zvezni skupščini, v katerem je utemeljeval zakon o delavskem samoupravljanju, razumeti predvsem kot politično sporočilo Stalinu, da ima Jugoslavija tudi glede političnega sistema socializma svojo politiko. Bolj kot v vlogi predsednika vlade je predstavil idejo delavskega samoupravljanja v vlogi generalnega sekretarja komunistične partije. Govor je napisal sam, najbrž v sodelovanju s kakim od bližnjih sodelavcev, tvorcev ideje o samoupravljanju, saj je poln teoretičnih misli klasikov marksizma o odmiranju države. Sam se po navadi ni spuščal v teoretiziranje, ampak so bili njegovi nastopi bolj v klenem, ljudem bolj razumljivem slogu.

V govoru (ta je bil zasnovan predvsem kot politični obračun s stalinizmom in kritika stalinistične prakse in v njem je sorazmerno malo neposredno govoril o delavskem samoupravljanju) v Ljudski skupščini FLRJ ob sprejemanju zakona je Tito njegov sprejem označil kot najpomembnejše dejanje po sprejemu zakona o nacionalizaciji, ko je država prevzela večino vse lastnine na gospodarskem področju v svoje roke. Zavrnil je mnenje, ki je očitno vladalo v njegovem ožjem krogu, češ da je za samoupravljanje še prezgodaj, ker naj delavci še ne bi obvladali »zapletene tehnike upravljanja tovarn in drugih podjetij«. Je pa dal bistven poudarek vprašanju oblasti in njene moči v državi ter odmiranju države. To pa se začne, po njegovih besedah, v gospodarskih funkcijah države. Skliceval se je na Engelsa, da je »prvo dejanje, ki z njim država v resnici nastopi kot predstavnik vse družbe – to je, ko se polasti proizvodnih sredstev v imenu družbe – hkrati njeno zadnje samostojno dejanje kot države«. ²⁸

Namen govora in tudi sprejem zakona sta bila predvsem politična, kar je veljalo tudi za uvedbo delavskega samoupravljanja. S tem je namreč poudaril jugoslovansko, Titovo, samostojno, neodvisno politiko tudi na področju marksistične teorije in njeno uresničevanje v prakso. Ocenil je, da je ta zakon »eno izmed najbolj demokratičnih dejanj, ki smo jih do danes izdali«, in da je »v tem naša pot v socializem, in to edina pravilna pot, ko gre za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu«. ²⁹

²⁷ Uradni list FLRJ, 43–391, 5. 7. 1950.

²⁸ Friedrich Engels: *Anti Dühring*. Ljubljana 1948, str. 324.

²⁹ Josip Broz Tito: *Samoupravljanje*. Ljubljana 1978, str. 6, 27, 28.

V

Uvedba in nato uzakonitev delavskega samoupravljanja kot začetka celovitega političnega sistema socialistične demokracije sta imeli tako zunanje- kot notranjepolitične razloge. Med zunanjepolitičnimi je bila to na eni strani protistalinska ost, pokazati Stalinu, da je mogoč tudi drugačen, ne le njegov model socializma, na drugi pa naj bi to bil dokaz Zahodu, s katerim se je mednarodno osamljena Jugoslavija začela spogledovati in tam iskati vojaško in gospodarsko pomoč, ki jo je izgubila na Vzhodu, da gre za resnični ideološki razkol in ne le za nesoglasja v »komunistični družini«. Notranjepolitični razlog pa je imel predvsem agitacijskopolitični propagandistični namen. S tem naj bi oblast v času, ko se je Jugoslavija soočala z gospodarskimi težavami zaradi odpovedi sodelovanja držav sovjetskega bloka ter slabšanja odnosa med njo in kmeti zaradi kolholizacije in obveznih oddaj, mobilizirala predvsem delavce, zaposlene v industriji. Tako so jim želeli izkazati njihov pomen za oblast in politični sistem, ki ga je ta izvajala. Vpeljava delavskega samoupravljanja z izvolitvijo delavskih svetov je kratkoročno delovala kot »korenček«. Palica je bila takrat bolj namenjena kmetom, v katerih so videli kulake, torej razredne nasprotnike.

S predajo tovarn v upravljanje zaposlenim (ti so dobili možnost sodelovati pri vodenju) so odkrili novo »formulo« za socializem. Delavcem kot predstavnikom delavskega razreda so zagotovili poseben položaj. S tem so tudi ovrgli enega od očitkov sovjetskega partijskega vodstva, ki je marca 1948 trdilo, da pri razvoju socializma premalo upoštevajo delavski razred in preveč kmete.³⁰ Z delavskim samoupravljanjem so pokazali, da temu ni tako in da računajo predvsem na delavstvo ter da dosledno upoštevajo razredno načelo. Z delavskim samoupravljanjem so pokazali svojo razrednost. Ta pa je bila temelj celotnega sistema socialistične demokracije.

Z delavskim samoupravljanjem naj bi se vloga države v gospodarstvu zmanjšala. Glede na to, s čim so se ukvarjali prvi delavski sveti – z drobnimi vprašanji in ne z veliko »politiko« podjetja³¹ –, se ta ni niti bistveno zmanjšala, kajti moč direktorja, ki ga je še vedno nastavljal državni organ, je ostala enaka.³² Šlo je bolj za oblasti neškodljivo spremembo, ki se ni poznala na gospodarjenju oziroma ni vplivala na vodenje gospodarstva po zastavljenem načrtu. Imela pa je močno politično propagandno sporočilo.

³⁰ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 46-47; Vladimir Dedijer, Dokumenti 1948, knjiga I, Beograd 1979, str. 273–274.

³¹ Delavski svet jeklarne Guštanj (Ravne na Koroškem) je razpravljal o razdeljevanju cigaret, ne pa o pomanjkanju premoga, brez katerega bi se proizvodnja ustavila. Zapisniki PB CK KPS/ZKS, dok. 106, str. 249.

³² V podjetjih so bile po navadi vodilne »trojke« (direktor, predsednik delavskega sveta, predsednik upravnega odbora, ki ga je izvolil delavski svet) oziroma »peterke« (poleg teh treh še predsednik odbora sindikata in sekretar partijske organizacije v podjetju); Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja, str. 97.

Zaposleni v »tovarnah, rudnikih, prometnih, prevoznih, trgovinskih, kmetijskih, gozdnih, komunalnih in drugih državnih gospodarskih podjetjih« so z delavskimi sveti dobili možnost upravljati oziroma sodelovati pri upravljanju »v okviru državnega gospodarskega plana, a na podlagi pravic in dolžnosti, določenih z zakoni in drugimi pravnimi predpisi«. Zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij je sicer dal možnost, da izvoljeni v delavske svete v »imenu družbene skupnosti upravljajo delovne kolektive«. ³³ Zakon o »predaji tovarn delavcem« pa v resnično oblast ni posegel. Država oziroma predstavnik države v podjetju, direktor, je svoj položaj in vlogo glede vodenja podjetja po načrtu ohranil nespremenjen.

Glavni namen vzpostavitve delavskih svetov je bil tako v mobilizaciji zaposlenih v industriji, tj. delavskega razreda kot tistega, na katerem je temeljil politični sistem in v imenu katerega je komunistična oblast to izvajala. S tem so po mnenju oblasti delavcem zagotovili vsaj večjo veljavo, če so jim že težko dali več kruha. Dejansko je šlo za svojevrstno uveljavitev načela »deli in vladaj«.

VI

Delavsko samoupravljanje je bilo začetek vpeljevanja samoupravljanja kot temelja političnega sistema, ki je dobil ime socialistična demokracija. Poleg delavskega samoupravljanja, ki je bilo omejeno na tovarne in ni segalo prek tovarniških zidov, je bila bistven sestavni del socialistične demokracije tudi krajevna oziroma teritorialna samouprava. Leta 1952 je bila kot upravno-politična enota namesto kraja in njegovega oblastnega organa ljudskega odbora uvedena občina in država je del svoje oblasti prenesla nanjo. Bistveno vprašanje socialistične demokracije pa ni bilo samoupravljanje (to je bilo sredstvo oziroma način), ampak odnos do države in načina njene oblasti. Hkrati z uvajanjem delavskega samoupravljanja kot načina odmiranja države na gospodarskem področju pa se je začel tudi proces razdržavljanja z debirokratizacijo in decentralizacijo. Vsi trije procesi – deetatizacija, debirokratizacija in decentralizacija – so bili sredstvo demokratizacije.

Ker so v jugoslovanskem državno-partijskem vodstvu videli glavno napako stalinske oblasti v birokratizmu kot načinu vladanja, so sami začeli »boj« proti lastni birokraciji, ki je tudi v Jugoslaviji obvladovala vse življenje. Ena prvi potez proti temu je bila ločitev oblastnih in političnih funkcij na nižjih nivojih državne oblasti. »Personalno unijo« med državno oblastjo in partijo ali podvajanje oblastne in partijske funkcije so na nižjih nivojih začeli ukinjati, medtem ko do tega na vrhu ni prišlo.

Temeljno vodilo celotnega procesa, katerega namen je bil demokratiziranje političnega sistema in njegove prakse, je bila misel o odpravljanju države kot sredstvu prisile vladajočega razreda. Deetatizacija se je po vpeljavi delavskega samoupravljanja nadaljevala z večanjem lokalne samouprave. S tem so želeli posamezne

³³ Uradni list FLRJ, 43-391, 5. 7. 1950; čl. 1.

funkcije države in njene oblasti prenesti na nižje upravnoteritorialne enote. To so razumeli kot decentralizacijo in v njej so videli dve ravni. »Navpično – v smislu razvijanja čim večje samostojnosti in prenašanja najširše pristojnosti na osnovne državne in druge družbene organizacije in vodoravno – v smislu prenašanja vrste družbenih funkcij z aparata državne izvršilne oblasti na samostojne samoupravne družbene organe,« je bistvo decentralizacije pojasnil Kardelj.³⁴

Decentralizacije pa niso razumeli kot krepitev vloge republik, da bi te v odnosu do zveznih, centraliziranih oblasti imele več besede npr. v gospodarstvu, kar bi pomenilo spremembo državnopravnega položaja republike – takšno razmišljanje je Kidrič označil za buržoazno³⁵ –, ampak kot deetatizacijo s prenašanjem posameznih funkcij države na nižje upravno-politične enote – na okraje in občine. Republike so bile pri tem izpuščene in so jih očitno šteli le kot tvorni del federativnosti in izraz nacionalnega. To pa so na račun krepitev razrednega v procesu uvajanja samoupravljanja želeli čim bolj omejiti.

Decentralizacija in deetatizacija sta bili razumljeni kot krepitev lokalne samouprave. Lokalno samoupravo in njeno organiziranost v ljudske odbore kot lokalne organe državne oblasti v upravnoteritorialnih enotah je Kardelj povezoval s socialistično demokracijo že pomladi 1949, ob sprejemanju zakona o ljudskih odborih. Že po tej ureditvi je bil namen, »da postanejo ljudski odbori zmožni kar najbolje opravljati vse zadeve, ki se tičejo gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja na njihovem območju.«³⁶ Nov zakon o ljudskih odborih, ki so vodili lokalno samoupravo, je zvezna skupščina sprejela že po slabih treh letih, aprila 1952. S tem se je začela lokalna samouprava na novih osnovah, ki so upoštevale novo politično usmeritev glede države in njene vloge. Ljudski odbori so bili opredeljeni kot »lokalni organi državne oblasti« in kot organi ljudske samouprave, ki so dajali »smer gospodarskemu, socialnemu in kulturnemu razvoju občine, okraja oziroma mesta«. Nova je bila sestava ljudskih odborov, ki so postali dvodomni.

Prva sprememba v smeri vpeljevanja samoupravljanja zunaj tovarn je bila uvedba nove upravnoteritorialne ureditve z ustanovitvijo občin. Krajevni ljudski odbor kot najnižjo upravnoteritorialno enoto je zamenjala občina. V sestavo skupščin ljudskih odborov so bili uvedeni zbori proizvajalcev, ki so jih volili tisti, »ki delajo v proizvodnji, prevozništvu in trgovini«, in to glede na delež, ki so ga prispevale te dejavnosti »za družbeno skupnost, kakor ga kaže njihov delež v družbenem produktu« lokalne skupnosti.³⁷

Zbori proizvajalcev so bili dejanski izraz samoupravljalške logike jugoslovanskega sistema in so izražali poudarjeno vlogo delavskega razreda v organih državne oblasti. Pomenili so način prenašanja razrednosti v lokalno oblast in bili razumljeni

³⁴ Kardelj, PNSG, knjiga II : državna in gospodarska graditev. Ljubljana 1955, str. 209; Socializem in demokracija, ekspozice o predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih 31. 3. 1952.

³⁵ Privredna politika Vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, knjiga 3 (2. 1. 1950–19. 12. 1950). Beograd 1995, str. 408.

³⁶ Uradni list FLRJ, 49-410, 9. 6. 1949.

³⁷ Uradni list FLRJ, 22-244, 19. 4. 1952.

kot »teritorialni delavski sveti«, »po njih predvsem dobiva delavski razred tisto politično moč, ki ustreza njegovi družbeni vlogi«, je njihov namen pojasnil Kardelj.³⁸ Z ustavnim zakonom, ki je imel v mnogih pogledih značaj nove ustave, ker je bila z njim uzakonjena nova politična ureditev – socialistična demokracija, so zbori proizvajalcev postali sestavni del tudi republiških in zvezne skupščine.

VII

Celovito uzakonitev sprememb, ki jih je povzročila vpeljava delavskega samoupravljanja, in spremembe v lokalni samoupravi je predstavljal ustavni zakon. Tega so začeli pripravljati že spomladi 1952. Njegova glavna tvorca sta bila Kardelj in Moša Pijade. O spremembah v državni organizaciji so spregovorili na seji CK KPJ 27. maja 1952,³⁹ kar je bilo celo presenetljivo, kajti ta organ komunistične stranke ni razpravljala o spremembah na političnem področju. Reorganizacijo državne oblasti je predstavil Pijade in na začetku ugotovil, da tokrat ne bodo mogli prepisovati, ker »ni države, ki bi imela podobne organe oblasti«,⁴⁰ s čimer je malce samokritično namignil, da so tako ustavo iz leta 1946 kot celoten politični sistem ljudske demokracije kar obilno prekopirali od Sovjetske zveze.

Ustavni zakon o temeljnih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti – poleg političnega sistema je namreč urejal tudi novo organizacijo državnih organov – je zvezna skupščina sprejela 13. januarja 1953. S tem se je formalno zaokrožil proces sprememb, začelih leta 1950, in po besedah Kardelja se je s tem začelo »novo obdobje v razvoju socialistične revolucije« v Jugoslaviji. Sprva je bil namen, da bi se ustavni zakon imenoval »Ustavni zakon o zveznih in republiških organih oblasti«,⁴¹ kar je bilo v skladu z razmišljanji o debirokratizaciji, a bistven del zakona je bil tisti o politični ureditvi.

Novosti, ki jih je na področju političnega sistema in organov oblasti uzakonjal Ustavni zakon, je Kardelj pojasnil kot sintezo elementov revolucionarne demokracije francoske revolucije, Pariške komune, oktobrske revolucije in naprednih pridobitev dosedanjega razvoja demokracije.⁴² Bistvene so bile spremembe političnega sistema, npr. opredelitev jugoslovanske države kot »socialistične demokratične zvezne države suverenih in enakopravnih narodov«, pri čemer je bil poudarek na opredelitvi političnega sistema in ne več na obliki državne organizacije in na tem, da ima oblast *delovno* ljudstvo. Spremembe v državni ureditvi pa so bile na pod-

³⁸ Kardelj, PNSG II, Ljubljana 1955, str. 263; Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti.

³⁹ To je bil 5. plenum CK KPJ in na njem so sprejeli tudi sklep o sklicu 6. kongresa KPJ; ta je bil od 2. do 7. 11. 1952 v Zagrebu.

⁴⁰ Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952. Beograd 1985, str. 651.

⁴¹ Sprva so želeli izvesti spremembe predvsem glede državne oblasti, o čemer je razpravljala 5. plenum CK KPJ – 27. 5. 1952, a je bil nato glavni poudarek dan na spremembi politične ureditve; osnutek ustavnega zakona je bil objavljen 29. 11. 1952.

⁴² Kardelj, PNSG II, Ljubljana 1955, str. 232; Zmaga socializma nad državno kapitalističnim birokratizmom : ob objavi osnutka ustavnega zakona.

ročju zakonodajne oblasti, v sestavi skupščine in izvršilne oblasti. Zvezna skupščina je bila še naprej dvodomna. Poleg Zveznega sveta oziroma Zveznega zbora je bil v njeno sestavo kot drugi dom vključen Zbor proizvajalcev. Svet narodov, v katerega so do tedaj volivci volili neposredno po federalnih enotah enako število poslancev, je iz samostojnega skupščinskega zbora postal kot Zbor narodov sestavni del Zveznega zbora in vanj so volili poslanci republiškega zbora republiške skupščine izmed sebe enako število 10 poslancev. Ukinjen je bil tudi kolektivni »suveren« države Prezidij Ljudske skupščine⁴³ in uveden je bil individualni predsednik republike, ki ga je volila zvezna skupščina izmed izvoljenih poslancev. Predsednik republike je bil tudi predsednik Zveznega izvršnega sveta – vlade. In tudi vrhovni poveljnik oboroženih sil. Drugi izvršilni organ poleg predsednika republike pa je bil Zvezni izvršni svet, ki je imel izvršilno in politično funkcijo. Člani izvršnega sveta so bili izvoljeni iz vrst poslancev Zveznega zbora in v njem je morala biti zastopana vsaka republika, njegovi člani pa so bili po položaju tudi predsedniki republiških izvršnih svetov. V Zvezni izvršni svet je bilo lahko izvoljenih v skupščini do 45 poslancev. Zvezno upravo z nalogami neposrednega upravljanja določenih izvršilnih zadev iz pristojnosti federacije so predstavljali državni sekretariati – »ministrstva«, samostojne uprave, upravni zavodi, ki so izvrševali zakone Zvezne ljudske skupščine in uredbe Zveznega izvršnega sveta. Zvezni državni sekretariati so bili za zunanje zadeve, za notranje zadeve, za obrambo, za gospodarstvo, za proračun in državno upravo.⁴⁴

Z ustavnim zakonom – ta je dejansko zaradi števila, predvsem pa zaradi vsebine sprememb, ki jih je uzakonjal, pomenil novo ustavo – je bil uzakonjen nov politični sistem socialistične demokracije, ki je temeljil na samoupravljanju in samoupravi. Nova ustava je bila naravnana bolj razredno in Zbor proizvajalcev, uveden v zvezno ter republiške skupščine (že prej so bili v sestavi ljudskih odborov, občinskih in okrajnih), naj bi zagotavljal vodilno vlogo delavskega razreda. Na račun večjega poudarka na razrednem je bilo zmanjšano nacionalno.⁴⁵ V zvezni skupščini je bil odpravljen Zbor narodov. Idejni oče ustavnega zakona Kardelj je menil, da mora federacija temeljiti na enotnih interesih delavskega razreda in ne na njihovi nacionalni pripadnosti, je pa pojasnil, da »enotna socialistična skupnost« ne pomeni združitve jugoslovanskih narodov v en jugoslovanski narod v starem smislu

⁴³ V prvem predlogu ustavnega zakona, ki se je nanašal le na organizacijo državne oblasti, je bil Prezidij predviden, a ne več kot organ skupščine, ampak kot predsedstvo države, ki ga izvoli skupščina, Prezidij pa iz tako izvoljenih članov izvoli predsednika, ki je tudi predsednik države; Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952. Beograd 1985, str. 657–659.

⁴⁴ Zvezna skupščina je 14. 1. 1953 izvolila za predsednika republike Josipa Broza - Tita (tudi predsednik ZIS) in potrdila sestavo ZIS (37 članov), ta pa je izmed svojih članov izvolil pet zveznih državnih sekretarjev: za zunanje zadeve Koča Popović, za notranje zadeve Svetislav Stefanović, za obrambo Ivan Gošnjak, za gospodarstvo Dušan Čalić, za proračun in zvezno upravo Raja Nedeljković, za podpredsednike ZIS pa Edvard Kardelj, Moša Pijade in Aleksandar Ranković; Uradni list FLRJ, 8-42, 10. 2.1953.

⁴⁵ O vprašanju izražanja federalizma v skupščinskem sistemu po ureditvi v ustavnem zakonu gl. Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo: Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem. Ljubljana 2005, str. 81–91.

te besede«. Novo »jugoslovanstvo«, »v katerem postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor, ki nikogar ne bo oviral, da bi čutil isto z drugimi delovnimi ljudmi, pa naj govore katerikoli jezik«, pa je utemeljil z družbeno lastnino, »lastnino vseh delovnih ljudi naše dežele« kot dejavnik skupnosti jugoslovanskih delovnih ljudi. Jugoslovana pa je opredelil po državni pripadnosti za pripadnika jugoslovanske socialistične skupnosti, ki se mu ni treba odreči svoji nacionalni pripadnosti, »ne ljubezni do svojega nacionalnega jezika in kulture«. Na tej podlagi je jugoslovanski federaciji prisodil, da je to federacija novega tipa, kajti pogoj federacije naj ne bi bil več na narodih, ki so se na temelju načela pravice do samoodločbe združili v skupno državo, in ne na njihovih državah, »marveč je postala (federacija – op. Z. Č.) nosilka določenih *družbenih funkcij* enotne *socialistične skupnosti jugoslovanskih delovnih ljudi*« (poudarjeno v izvorniku – op. Z. Č.).⁴⁶

Po ustavnem zakonu so bili temelji družbene in politične ureditve države družbena lastnina proizvodnih sredstev, samouprava proizvajalcev v gospodarstvu in samouprava delovnega ljudstva v občini, mestu in okraju. Uvedeno je bilo tudi družbeno upravljanje, ko je bilo samoupravljanje preneseno tudi v šolstvo, kulturno dejavnost, zdravstvo oziroma zdravstveno skrbstvo in socialno dejavnost, tj. zavarovanje. Z ustavnim zakonom so bila vsa državna/družbena podjetja izenačena in ne več deljena na tista zveznega, republiškega in lokalnega pomena, tj., kdo jih je ustanovil in kdo je pobiral njihovo akumulacijo oziroma »profit«. Vsa podjetja so imela iste pravice in iste obveznosti, kar je izenačilo vse zaposlene v državnem/družbenem sektorju.

Še pred formalno spremembo političnega sistema je bil zaradi upoštevanja načel delavskega samoupravljanja nekoliko spremenjen tudi gospodarski sistem. Bil je srednja pot med starim, v katerem je bila usmerjevalec gospodarskega življenja država, in novim, z večjo vlogo podjetij in upoštevanjem nekaterih zakonitosti blagovne proizvodnje. Leta 1950 je Boris Kidrič, prvi »ekonomist« države ali vodilni politik na področju gospodarstva, napisal teoretično delo Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi, v katerem je opozoril, da z vpeljevanjem samoupravljanja prihajajo v poštev zakonitosti socialistične blagovne menjave in da z ustvarjenim presežkom dela upravljajo tisti, ki so proizvedli. Zavzel se je za večje upoštevanje tržnega gospodarstva. Država, ki naj ne bi bila več lastnik, ampak naj bi bila usmerjevalec gospodarstva, naj bi imela v gospodarstvu zakonodajno vlogo, vlogo v bančnem sistemu in zunanji trgovini.⁴⁷

VIII

Po sprejemu ustavnega zakona in uzakonitvi samoupravljanja kot bistva političnega sistema socialistične demokracije je bil storjen nov korak v smeri kre-

⁴⁶ Kardelj, PNSG, II. Ljubljana 1955, str. 270–271; Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organov oblasti.

⁴⁷ Boris Kidrič: Zbrano delo govori, članki in razprave 1949–1952, IV. knjiga. Ljubljana 1976, str. 185; Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi.

pitve lokalne samouprave. Leta 1955 je bil uzakonjen komunalni sistem,⁴⁸ v katerem je dobila najmanjša upravna teritorialna enota občina pomembno vlogo v upravnem in političnem sistemu. Šlo je za način odmiranja države, kajti država je določene funkcije »prenesla« na občino.

Tvorec tega sistema, ki je dejansko veljal vse do konca druge jugoslovanske države, Edvard Kardelj, je menil, da pomenijo »za epoho socializma delavski sveti skupaj z zbori proizvajalcev in s komuno v resnici tisto, kar so za epoho kapitalizma pomenili: prihod tretjega stanu v parlament«.⁴⁹

V komuni, kot so imenovali občino v njeni novi vlogi, ime je bilo prevzeto po Pariški komuni iz leta 1871, je Kardelj, kot pred njim že Marx⁵⁰ in Lenin,⁵¹ videl način odmiranja države in tudi obliko diktature proletariata. Opredelil jo je kot »samoupravno družbeno enoto z ljudskim odborom na čelu, v kateri delovni ljudje neposredno in samostojno na demokratični način rešujejo čim večji del vprašanj, nanašajočih se ne njihovo življenje in njihove napore, da bi dvignili blaginjo skupnosti in slehernega posameznika«.⁵²

S komunalnim sistemom, ko je dobila občina poleg političnih in upravnih tudi ekonomske funkcije, za katere je materialna sredstva črpala iz proizvodnih podjetij na območju komune, je bil politični sistem socialistične demokracije postavljen na temelje samoupravnih odnosov na vseh bistvenih področjih družbenega življenja in neposrednega urejanja življenjskih interesov in potreb državljanov.⁵³ Te so takrat začeli imenovati občani.

Občino je Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev opredelil kot temeljno politično-teritorialno organizacijo samouprave delovnega ljudstva in temeljno družbenoekonomsko skupnost prebivalcev na njenem območju. Občina je izvrševala vse pravice in dolžnosti pri vodenju družbenih zadev, razen tistih, ki so pripadale okraju, republiki in državi. Pristojnosti občine – komune so bile glede na prejšnje razširjene. Težišče odločanja o gospodarskih, socialnih in drugih razvojnih vprašanjih je bilo dano občini oziroma njenim organom. Občine v komunalnem sistemu so si njegovi ustvarjalci sicer zamišljali kot lokalne skupnosti, v katerih bodo prebivalci – kot proizvajalci in potrošniki v isti osebi – zadovoljevali predvsem svoje socialno-ekonomske potrebe. Občina je imela lastne vire dohodka. Da je lahko izpolnjevala ekonomske funkcije, so morali biti ustvarjeni materialni pogoji. Za te je veljal ključ delitve, da je del dohodka iz podjetij (iz proizvodnje) pripadal komuni, potem ko je šel del za državo, del pa so podjetja zadržala zase. Zemljiški davek je skoraj v celoti pripadal ljudskim odborom, katerim so pripadale tudi lo-

⁴⁸ Uradni list FLRJ, 26–269, 22. 6. 1955.

⁴⁹ Kardelj, PNSG IV. Ljubljana 1960, str. 192.

⁵⁰ Karl Marx: Državlјanska vojna v Franciji. V: Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela : v petih zvezkih, IV. zvezek. Ljubljana 1968, str. 233–334.

⁵¹ Lenin Vladimir Ilič: Država in revolucija : marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji. Ljubljana 1972.

⁵² Kardelj, PNSG, IV, str. 192.

⁵³ Savin Jogan: Pariška komuna 1871 in sodobna jugoslovanska občina. Ljubljana 1984, str. 184.

kalne dajatve in takse, ki so jih v skladu z zveznimi predpisi razpisali ljudski odbori. Občina je sicer postala »država« v malem in je bila kot taka zamišljena kot sredstvo v procesu odpravljanja države, v praksi pa je opravljala bolj državnoupravne funkcije kot izpostava državne oblasti kot pa tej vlogi nasprotne.

Komunalni sistem, katerega namen je bil decentraliziranje vloge države in njene oblasti in je bil kot tak sredstvo razdržavljanja, je bil tudi ena od značilnosti socialistične demokracije. Je pa prav razumevanje tega načina decentralizacije in razdržavljanja prek občin povzročilo obuditev nacionalnega dejavnika, ki so ga na račun razrednega zanemarili oziroma mu niso posvečali večje pozornosti. Ta je bil obujen in je dejansko krojil notrajnepolitično dogajanje v Jugoslaviji v naslednjem »dolgem« desetletju, saj je to trajalo od leta 1958, ko se je pokazalo kot politični problem, pa do sprejema ustavnih amandmajev leta 1971, ki so zagotovili večjo vlogo republikam kot tvornim delom zvezno organizirane države.⁵⁴

IX

Politični sistem socialistična demokracija je nastal v določenih zgodovinskih okoliščinah kot iskanje samostojnega teoretičnega in tudi praktičnega izražanja socializma. Temeljna misel je bila odnos do države. Šlo je za politično misel, ki je temeljila na teoriji marksizma, dejansko kar pri »očetih« marksistične teorije in njihovih mislih o odmiranju oziroma ukinjanju države, ki naj ne bi bila v brezrazredni družbi več potrebna. Socialistična demokracija je bila politična zamisel, ki je bila hitro uresničena. Bistvene prvine so bile samoupravljanje in družbeno upravljanje, predvsem lokalna samouprava s poudarkom na vlogi občine kot upravnoteritorialne enote z ekonomskimi funkcijami, katerih osnovo je predstavljalo samoupravno načelo delitve dohodka.

Osrednje vprašanje socialistične demokracije, kot so si jo zamislili in uresničevali v Jugoslaviji, je bila država, njeno vodenje oziroma upravljanje. Organizacija države je bila v času vpeljevanja socialistične demokracije postavljena v drugi plan. To se je jasno pokazalo v imenu države, kakršnega je uzakonila nova ustava, sprejeta leta 1963, s katero se je ustavno sklenila prva faza socialistične demokracije. Ta ustava je ustavno opredelila vse spremembe na političnem področju, vpeljane v petdesetih letih. V imenu jugoslovanske države je dobil politični sistem – socializem – prvo mesto, državna organizacija – federacija – pa drugo. Država je po ustavi namreč temeljila »na oblasti delovnega ljudstva in na samoupravljanju«.⁵⁵ To pa je bilo bistvo jugoslovanske socialistične demokracije.

V petdesetih letih 20. stoletja oblikovana načela socialistične demokracije so ostala v veljavi do konca druge jugoslovanske države. Vse drugo je bilo nadgrajevanje sistema, kot je bil zamišljen in vzpostavljen na začetku. Glede na razmere in

⁵⁴ O reformah jugoslovanske države v šestdesetih letih 20. stoletja gl. Zdenko Čepič: Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988. Ljubljana 2010, str. 41, 66.

⁵⁵ Uradni list SFRJ, 14.209, 10. 4. 1963, čl. 1.

razmerja v državi, ki jih je pogojeval prav politični sistem socialistične demokracije, je ta sistem doživljal različne spremembe. Te so bile ene ključnih opredeljevalcev razvoja druge jugoslovanske države.

Zgodovina politične ideje, njenih prvin in okoliščin nastanka nedvomno ni enaka zgodovini uveljavljanja te ideje, še manj pa je to zgodovina, ki bi pripovedovala o tem, kako so ljudje ob uresničevanju le-te živeli. Kako je politična ideja demokratičnega socializma, ki je bil v življenju prebivalcev Jugoslavije stvarnost, vplivala na vsakdanjost državljanov, kako je zaradi nje teklo življenje vseh in vsakega posameznika, je stvar druge razprave. Razkorak med idejo, ki je predvidela idealno stanje, in resničnostjo, življenjem, ki so ga v političnem sistemu socialistične demokracije živeli državljanji, je vsekakor obstajal.

Zdenko Čepič

PRINCIPLES AND ORIGINS OF SOCIALIST DEMOCRACY

S u m m a r y

The political system of the Second Yugoslavia was socialist democracy, formed after the political (and economic) separation from the Stalinist Soviet Union and the other states in the Soviet political and ideological bloc. Socialist democracy as a political system was created in certain historical circumstances through a search for an independent theoretical as well as practical expression of socialism in Yugoslavia. It was a political idea that became the Yugoslav model of socialism. It was introduced quickly. The model was based on the Marxist theory on the withering (abolishment) of the state. The theoretical concept of the »fathers« of Marxism about the withering (abolishment) of the state as the means of class-related violence represented the ideological basis for the political thought as well as the political system of the socialist democracy. The basic idea of socialist democracy lied in the attitude to the state and its authority as the supposed reason for the obstruction of democracy. The essential feature of socialist democracy was the workers' self-management (the participation of the elected representatives of state-owned company employees in the management of the companies), which developed into social self-management. Socialist democracy was based on self-management, including the principles of distribution with regard to work results (what workers produce they can share after the duties to the state are paid), and on the local self-management. Its essential features included self-management and social management, especially local self-management with the emphasis of the role of the municipalities as administrative territorial units with economic functions, based on the self-management principle of revenue distribution. To this end the municipalities – communes (modelled after the Paris Commune of 1871) – acquired certain functions of the state, which the state transferred to them. This was seen as the means of abolishing the state.

The new type of socialism as well as the new type of democracy – besides the classic parliamentary and people's democracy, which was a hybrid of the classic democracy and the Soviet system of authority (between monism and pluralism) – was formed as the opposite of the Soviet Stalinist socialism, especially with regard to the role of the state and the bureaucratic apparatus managing the state. The very state, its functions and the way it worked (the functioning of the authorities) was one of the basic motives of the architects of self-management and socialist democracy for the introduction of this political system. In Yugoslavia this system was initially understood especially as an opposite of the Soviet socialism, which became dominant in the states that introduced socialism in the form of the political system of people's democracy immediately after World War II under the influence of the Soviet Union. As far as the authorities were concerned, the introduction of the workers' self-

management with workers' councils was to show Stalin as well as the West that the dispute with the Soviet Union involved deeper ideological and political disagreements, and that an alternative form of socialism was possible. Apart from foreign–political reasons for the introduction of self–management and socialist democracy, domestic–political reasons also existed. Placing an emphasis on the class principles was characteristic of the system. Nationality as an essential factor for the establishment of the second Yugoslav federal state was less important than the political system with the emphasis on classes.

The political system of socialist democracy was monistic, with a monopoly political party – the Communist Party, which changed its role due to a different understanding of the role of the political party in the system of socialist democracy and transformed into an organisation of ideological adherents, the League of Communists (the name originates in the 1847 League of Communists). However, the Party did not significantly change its role or the ways of operating and governing.

The principles of socialist democracy, established in the first half of the 1950s, remained in force until the end of the Second Yugoslav state (1991). In view of the circumstances and relations in the Yugoslav state, depending on the very political system of socialist democracy, this system went through various changes. These changes were one of the key factors of the development of the second Yugoslav state and its ultimate demise. The system, whose principles had been laid out initially, kept being amended through reforms and expressed in the constitutions.